

2 Veiksnių ir tiesioginio papildinio sąvokos

Axel Holvoet, Loreta Semėnienė

2.1. Įvadinės pastabos

Veiksny yra sintaksinė kategorija, kurios tipiškiausios realizacijos nekelia abejonių, bet kurios ribos dažnai būna neaiškios. Veiksnių terminas vartojamas gana skirtingomis reikšmėmis, kurios kartais tikslinamos pridendant epitetus: „loginis“, „psichologinis“ arba „gramatinis“¹.

Šiame skyriuje klausimą „Kas yra veiksnys?“ pakeisime bendresniu klausimu: „Kas yra veiksnys² ir tiesioginis papildinys³?“. Tokia formulė implicuoja, kad veiksnio ir tiesioginio papildinio apibrėžimai bus tarpusavyje suderinti ir kad viena sąvoka bus apibrėžiama atsižvelgiant į kitą.

¹ Lietuvių kalbos gramatikos tyrimuose vartojamos gramatinio veiksnio (pasak Jablonskio (1911/1957: 444), gramatikos veiksnio), kaip sintaksinės kategorijos, ir gramatinio subjekto, kaip semantinės kategorijos, sąvokos (plg. Balkevičius 1963: 74tt; Sirtautas 1978: 28t; Paulauskienė 1994: 107tt, 115).

² Naujesniuose lietuvių gramatikos darbuose veiksnys apibrėžiamas kaip sakinio dalis, siejama su tariniu tarpusavy (dvipusės) sąsajos (predikatinio) sintaksiniu ryšiu; tipiška veiksnio forma yra vardažodžių ar įvardžių vardininkas, sąlygojamas tariniu einančių formų junglumo (plg. Morkūnas, par., 1999: 698; Ambrazas, ed., 1997: 475; Ambrazas, red., 1994: 487; Ambrazas 1986: 16, 23; Labutis 1998: 211tt; Sirtautas, Grenda 1988: 57; Ulvydas, red., 1976: 279t). „Daiktavardžių vardininkas sakinyje paprastai išreiškia veikėją ir atlieka veiksnio funkcijas“ (Ulvydas, red., 1965: 182; plg. Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 43). Vadinasi, suponuojama, kad paprastai vardininkas sutampa su veikėju, pastarasis – su veiksnium.

³ Tiesioginis papildinys lietuvių kalbos gramatikos darbuose apibrėžiamas arba kaip tiesioginį objektą reiškiantis galininkas (Balkevičius 1963: 189; plg. Jablonskis 1928/1957: 608), arba kaip objektą reiškiantis galininkas ar kilmininkas (Morkūnas, par., 1999: 462). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, red., 1994: 487; plg. Ambrazas, ed., 1997: 486) tiesioginiu papildiniu laikomi be prielinksnių pavartoti galininko, kilmininko, (retkarčiais) naudininko linksniai, kurie neveikiamosios rūšies konstrukcijose keičiami vardininku. Labutis (1998: 206, 265tt) tiesioginį papildinį apibrėžia kaip tokį, kuris realizuoja būtiniausias tariniu einančio žodžio objekto valentingumą, reiškiamą galininku arba jo konkurentais (kiekybės žodžio galininku ir jo turinio kilmininku; neiginio ir neapibrėžto kiekio kilmininku; padalyviu ir pan.).

Mokyklinėje gramatikoje, remiantis logine sakinio analize, veiksny išskiriamas iš kitų veiksmažodžio palydovų: sakiny pirmoje analizės pakopoje skaidomas į veiksni ir tarini, arba į tai, apie ką sakinyje kalbama, ir tai, kas apie tą dalyką sakoma⁴. Remiantis sintaksiniais kriterijais, išskirtinė pozicija veiksniui priskiriama ir, pavyzdžiui, generatyvinėje gramatikoje, kur jau pirmoje sakinio skaidos į tiesioginius sandus pakopoje ($S \rightarrow NP + VP$) veiksny apibrėžiamas kaip tiesiogiai sakinio mazgo dominuojamas vardažodinis junginys⁵.

Priklausomybės gramatika ir iš jos išsirutulijusi valentingumo teorija nepripažįsta išskirtinės veiksnio pozicijos tarp kitų veiksmažodžio palydovų. Šios pakraipos mokyklose visi vardažodiniai sakinio elementai suvokiami kaip predikacijos aktantai ir priešinami pačiam predikatui – predikatinį santykį žyminčiam žodžiui. Nors tarp aktantų gali būti hierarchinių skirtumų ir veiksny gali būti aktantų hierarchijos viršūnėje, principinio skirtumo tarp veiksnio ir kitų veiksmažodžio palydovų nėra⁶. Panašiai kaip priklausomybės gramatika veiksnio statusą aiškina nuo standartinės generatyvinės gramatikos atskilę gramatiniai modeliai: Fillmore'o linksnių gramatika arba Perlmutter'io ir Postal'o reliacinė gramatika. Linksnių gramatika ir reliacinė gramatika, nepaisant jų principinių skirtu-

⁴ „Toji sakinio dalis, kuria žmogus atsako klausiamas: kas?... ir kuri parodo, apie ką sakinyje yra kalbama, vadinasi veiksnys. [...] Toji sakinio dalis, kuria ką tarom apie veiksni, vadinasi tarinys“ (Jablonskis 1911/1957: 442t; plg. 1922/1957: 402). „Veiksny yra pagrindinė sakinio dalis, žyminti tuos realios tikrovės daiktus bei reiškinius, apie kuriuos kalbantysis asmuo sakiniu ką teigia, neigia ar klausia“ (Balkevičius 1963: 73).

⁵ Čia pateikta ankstyvosios generatyvinės gramatikos perrašymo taisyklė, kuri naujesniuose generatyvinės gramatikos modeliuose nebetaikoma. Bet iš esmės niekas nepasikeitė. Viename pagrindinių naujesnių generatyvinių modelių komponentų – θ -teorijoje – argumento pozicijos skirstomos į „vidines“ (į veiksmažodinį junginį įeinančias) ir „išorines“ (į veiksmažodinį junginį neįeinančias).

⁶ Nijolė Sližienė skiria būtinuosius ir fakultatyviusius (nebūtinuosius) veiksmažodžio palydovus. Tiek būtinieji, tiek fakultatyvieji palydovai atitinka predikato semantinius aktantus ir įeina į predikato valentingumą skaičių. Būtinųjų veiksmažodžio palydovų negalima praleisti, kad sakiny nenustotų buvęs gramatiškas. Būtinaisiais palydovais nusakoma ta situacijos dalis, kuri veiksmažodžio reikšmės iškelia kaip svarbiausia, aktualiausia. Fakultatyvieji palydovai sakinyje gali būti nepasakyti, tačiau sakiny išlieka gramatiškas. Fakultatyviaisiais palydovais nusakoma ta situacijos dalis, kuri veiksmažodžio reikšmei mažiau aktuali. Teigiama, kad veiksnio vardininkas nebūna, o papildinio galininkas labai retai būna fakultatyvūs, nes jais pasakomi reikšmingiausi nusakomos situacijos dalykai (Sližienė 1986: 55tt; 1994: 30tt).

mų (pirmoji veiksnio, tiesioginio papildinio ir kitas gramatinės funkcijas laiko išvestinėmis, antroji pripažįsta jas kaip primityvias, toliau neskaidomas sintaksinės struktūros sąvokas), taip pat atsisako dichotominio sakinio skaidymo į veiksnį ir tarinį (arba į veiksnį ir veiksmožodinį junginį).

Naujesnėje literatūroje, ypač funkcinuose gramatikos modeliuose, atrodo, vyrauja prielaida, jog sakinio sandaros formavimo procese reikia skirti kelis sluoksnius. Du sluoksniai yra semantiniai: tai „semantinių vaidmenų“ (angl. *semantic relations*, SR) sluoksnis, kai vardažodžiams priskiriami tam tikri apibendrinti santykio su predikatu tipai, atspindintys aktantų vaidmenį aprašomoje situacijoje, ir netiksliai vadinamas „pragmatinių vaidmenų“ (angl. *pragmatic relations*, PR) sluoksnis, tai teminėje-reminėje sakinio struktūroje, arba aktualiojoje sakinio skaidoje, vardažodžiams priskiriamos pozicijos. Trečias sluoksnis – sintaksinis arba morfosintaksinis: tai „gramatinių funkcijų“ (angl. *grammatical relations*, GR) lygmuo. Pastarąjį sluoksnį galima būtų suvokti formaliai: kaip visumą morfosintaksinių taisyklių, lemiančių, kokiomis linksnių formomis paviršinėje struktūroje turi būti žymimi tam tikras pozicijas aktantų konfigūracijoje užimantys vardažodžiai, arba kokie kiti formalūs požymiai (žodžių tvarka, derinimas) turi būti priskiriami vardažodžiams. Šie morfosintaksiniai požymiai nėra atsitiktiniai ar arbitralūs, galima nustatyti tam tikrus dėsningumus. Kad ir kokie skiriamieji morfosintaksiniai požymiai – linksnis, žodžių tvarka, derinimas – būtų naudojami, kalbos rodo tam tikrą formaliai išreikštą gramatinę vardažodžių hierarchiją, kuri duoda pagrindo postuluoti veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokas kaip tipologiškai reikšmingas (nors gal ir ne visai universalias, visoms kalboms taikomas) sintaksines kategorijas.

2.2. Gramatinės funkcijos ir semantiniai vaidmenys

Akivaizdu, kad tam tikri semantiniai vaidmenys⁷ būna žymimi tam tikromis linksnio formomis. Pavyzdžiui, instrumentas gali būti žymimas įnagininku:

⁷ Apie lietuvių kalbotyroje vartojamo termino „semantiniai vaidmenys“ apibrėžtį plg. Holvoet, Semėnienė (2004a: 18).

(1) *Jonas atrakino duris savo raktu.*

Nors ši paviršinio linksnio ir giluminio linksnio koreliacija atrodo priimtina, vargu ar galima instrumentinio įnagininko atmainą išvelgti predikatinio įnagininko atveju:

(2) *Mano sūnus nori tapti lakūnu.*

Tačiau ir tuo atveju, jeigu pavyktų nustatyti, kad ne kiekvienas instrumentas turi būti žymimas įnagininku, tai nepaneigtų paviršinio ir giluminio linksnių koreliacijos⁸. Galima manyti, kad kai kada vienas semantinis vaidmuo gali būti žymimas pasirenkant vieną iš kelių linksnio formų. Tai aiškiausiai matyti linksnių variavimo atvejais, t. y. kai vienas vardažodis, koreliuojantis su tuo pačiu semantiniu vaidmeniu, gali būti reiškiamas dviem (ar daugiau) linksniais:

(3) *Į kiemą privažiavo svečių.*

(4) *Kiemas privažiavo svečių.*

Buvo iškelta mintis (Holvoet, Semėnienė 2004a: 20–21), kad tokiuose sakiniuose kaip (4) vardažodžiui priskiriamas struktūrinis linksnis, kuris neleidžia pasireikšti semantiniam (šiuo atveju, lokatyvo (vietos)) vaidmeniui. Kitaip sakant, (3) sakinyje linksnis koduoja semantinį vaidmenį, o (4) sakinyje jo nekoduoja. Prie klausimo, ką šiuo atveju koduoja linksnis, bus grįžta vėliau. Kol kas tik norime atkreipti dėmesį į vieną: jeigu teigtume, kad (4) sakinyje vartojamu vardininku realizuojamas lokatyvo (vietos) vaidmuo, reikėtų faktiškai atsisakyti giluminių ir paviršinių linksnių koreliacijos. Kam reikalinga prielaida, jog linksnių formos gali žymėti semantinius vaidmenis, jeigu tam tikrą semantinį vaidmenį gali koduoti bet koks linksnis?

Žinoma, galimas ir kitoks aiškinimas: viena ir ta pati situacija gali būti suvokiama skirtingai; semantinių vaidmenų deriniai yra

⁸ Plg. „Būdingiausia instrumento realizacijos forma sakinyje yra įnagininkas, vienas arba su prielinksniu *su*. Kartais instrumentas realizuojamas ir vardininku, pvz.: *Kažkieno paleistas akmuo išdaužė langą*“ (Sližienė 1994: 23; dar žr. 1986: 54).

nepastovūs, jie priklauso nuo skirtingų tos pačios situacijos suvokimo būdų; skirtingi semantinių vaidmenų deriniai žymimi skirtingais paviršinių linksnių deriniais. Remiantis tokiu supratimu, (3) ir (4) sakiniai skirtųsi tos pačios aprašomos situacijos suvokimo būdu⁹. Tokia interpretacija yra visiškai pagrįsta ir logiškai lygiavertė ankstesnei interpretacijai. Tačiau pagal ją kalbant apie tradiciškai vadinamus gramatinius linksnius¹⁰ tenka operuoti labai nepastovaus turinio semantiniiais vaidmenimis, plg.:

(5) *Berniukai išpurškė dažus ant sienos.*

(6) *Berniukai išpurškė sieną dažais.*

Jeigu sakiniuose pavartoti galininkai realizuoja, tarkime, patiento¹¹ semantinį vaidmenį, tokio patiento semantinis vaidmuo būtų labai platus, turėtų sąlyčio taškų su instrumento (plg. (5) sakinį), lokatyvo (plg. (6) sakinį) ir pan. semantiniiais vaidmenimis. Be to, visus galininkui priskiriamus patiento bruožus reiktų dar priskirti ir intransityvinių struktūrų vardininkui; be anksčiau aptarto pavyzdžio (4), dar plg. (7) ir (8) sakinius, kur aprašoma ta pati situacija ir skiriasi tik gramatinės funkcijos:

(7) *Rasa sudrėkino šieną.*

(8) *Šienas sudrėko nuo rasos.*

Visa tai rodo, kad galininko ir vardininko funkcijų apibūdinimas semantinių vaidmenų kategorijomis vargu ar duotų daug naudos aprašant gramatinę sakinio sandarą. Todėl čia vartojama struktūrinio linksnio sąvoka. Struktūriniai linksniai, skirtingai nei se-

⁹ Tokį požiūrį atspindi Sližienės *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas* (Sližienė 1994–2004); plg. Sližienė (1994: 42t). Panašaus požiūrio laikosi ir Vytautas Ambrasas (1986: 32t).

¹⁰ Apie tradicinę gramatinių linksnių sampratą žr. Holvoet, Semėnienė (2004a: 13).

¹¹ Sližienė (1994: 20; plg. 1986: 52) patientą apibrėžia kaip veiksmo gavėjo arba būsenos turėtojo funkciją, būdingą tiek gyviems, tiek negyviems daiktams, taip pat abstraktiems dalykams (plg. Valeckienė 1998: 35). Skiriama patiento atmaina – rezultatinis patientas, pvz.: *darbininkai stato namą*. Evaldos Jakaitienės (1988: 62) skiriamo patiento apibrėžtis esanti siauresnė: patientas – fiziškai ar kitaip aktyviai veikiamo daikto funkcija. Atskirai kalbama apie procesanto (pvz., *pievos pražydo*), statanto (pvz., *baltuoja burė vieniša*) ir movanto (pvz., *vėjas užtrenkė duris*) funkcijas.

mantiniai, iš principo nežymi semantinių vaidmenų. Struktūrinių linksnių vartojimą lemia gramatinės struktūros (konstrukcijos), kurias, nepaisant jų įvairaus pobūdžio, galima apibendrinti ir suskirstyti į du pagrindinius modelius: intranzityvinį ir tranzityvinį.

2.3. Intransityvinė ir transityvinė sakinio struktūra

Ekonomijos principas lemia, kad kalbos nuosekliai nežymi visų vardažodžių atliekamų semantinių vaidmenų. Semantinių vaidmenų žymėjimas visų pirma galėtų būti svarbus skiriamiesiems tikslams – kai reikia pažymėti, kokie yra skirtingų vardažodžių vaidmenys sakinio semantinėje struktūroje. Kai sakinyje vartojamas vienas vardažodis, toks žymėjimas iš principo turėtų būti perteklinis. Todėl vieną argumento poziciją atveriantys predikatai paprastai rodo tam tikrą apibendrintą vieno linksnio žymėjimą. Lietuvių kalboje, kaip ir kitose nominatyvinę sakinio struktūrą turinčiose kalbose, su tokiais predikatais paprastai vartojamas vardininkas, plg.:

- (9) *Vaikas guli ant sofos.*
- (10) *Žiūrovai pralinksėjo.*
- (11) *Šienas išdžiūvo.*
- (12) *Kūdikis jau vaikščioja.*

Tokiais atvejais, sprendžiant linksnio formų vartojimo klausimą, nėra reikalo tikslinti, kokį semantinį vaidmenį atlieka vienintelis argumento statusą turintis vardažodis, semantinė struktūra ir taip aiški. Žymėjimas linksniu yra daug svarbesnis, kai predikatas atveria kelias argumento pozicijas. Tuomet du vardažodžiai turi būti diferencijuojami linksniu, pvz.:

- (13) *Motina guldo vaikus.*
- (14) *Klounai pralinksmino žiūrovus.*
- (15) *Saulė išdžiovinė sieną.*
- (16) *Autobusiukai vežioja turistus (po miestą).*

Prie klausimo, ar skirtingi linksniai (vardininkas, galininkas) atspindi skirtingus semantinius vaidmenis, grįšime vėliau. Bet at-

rodo neabejotina, kad pastaruoju atveju linksniai turi skiriamąją funkciją.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad struktūriniai linksniai (vardininkas, galininkas) priskiriami pagal du pagrindinius – intransityvinį ir tranzityvinį – modelius, kurių prototipus iliustruoja anksčiau pateikti pavyzdžiai. Riba tarp intransityvinio ir tranzityvinio sakinio modelio gali būti neryški. Pavyzdžiui, (17) sakiny yra tranzityvinis, o (18) – intransityvinis:

(17) *Ties kaimu perbridome upelį.*

(18) *Ties kaimu perbridome per upelį.*

Čia bus aptarti prototipiniai atvejai, kuriais, reikia manyti, ir remiasi gramatinių funkcijų žymėjimo linksniais principai. Tranzityvinio žymėjimo modelio, suponuojančio skiriamąją linksnių funkciją, priešinimas intransityviniam yra tipologiškai labai paplitęs reiškinys. Šio priešinio pagrindu funkcionuoja dvi svarbiausių gramatinių funkcijų žymėjimo sistemos – nominatyvinė ir ergatyvinė.

Skirtumas tarp nominatyvinės ir ergatyvinės sistemų (apie ergatyvumą plg. Dixon 1979, 1994; Comrie 1989: 110–122) literatūroje apibrėžiamas taip: intransityvinės struktūros vienintelis aktantas vadinamas intransityviu subjektu (angl. *intransitive subject*) ir žymimas simboliu S (šiuo simboliu žymėtume (9) – (12) sakinių veiksnius). Tranzityvinių struktūrų vardažodžiams S simbolis netaikomas, nes negalima suponuoti nei vieno iš tranzityvinės struktūros aktantų funkcinio tapatinimo su intransityviu subjektu. Semantinio vaidmens požiūriu intransityvinius (9) – (12) sakinių subjektus atitinkantys vardažodžiai – (13) – (16) sakinių tiesioginiai papildiniai – vadinami objektais ir žymimi simboliu O; šių sakinių tranzityviniai subjektai žymimi simboliu A (agentas). Nominatyvinę linksnių žymėjimo sistemą turinčiai lietuvių kalbai būdingas A ir S sutapatinimas: tranzityviniai sakinių (13) – (16) subjektai turi panašią linksnio formą kaip intransityviniai subjektai. Kalboms su ergatyvine linksnio žymėjimo sistema būdingas O ir S sutapatinimas. Ergatyvinėje sistemoje vartojamas S ir O linksnis vadinamas absoliutyvu, tranzityvinio subjekto linksnis – ergatyvu

(šio linksnio pavadinimu remiasi ir žymėjimo sistemos pavadinimas).

Abiejose sistemose akivaizdus ekonomijos principas: linksnio atžvilgiu vienas iš dviejų tranzityvinės struktūros aktantų būna tapatinamas su intransityviu veiksniu. Abu sutapatavimo būdai veikiausiai yra pagrįsti tam tikrais funkciniais panašumais, kuriuos čia dera trumpai aptarti.

Jau buvo atkreiptas dėmesys į (13)–(16) sakinių objektų (O) panašumą su (9)–(12) sakinių intransityviniais subjektais (S) semantinio vaidmens požiūriu. Nominatyvinė linksnių žymėjimo sistema, priskirdama objektui ir intransityviniam subjektui skirtingus linksnius, tarsi ignoroja šį panašumą. Tačiau šis principas nėra nuosekliai išlaikytas: yra morfosintaksinių taisyklių, kurios S ir O traktuoja vienodai. Turime omenyje tiesioginiams papildiniams (plg. (19) sakinį su (20), (21) sakiniais) ir intransityviniams veiksniams (plg. (22) sakinį su (23), (24) sakiniais) taikomas nepibrėžto kiekio ir neiginio kilmininko vartojimo taisyklės:

- (19) *Geriamė kavą ir valgėme pyragėlius.*
- (20) *Aš jau išgėriau kavos ir pavalgiau tų skanių pyragėlių.*
- (21) *Kavos aš negeriu, gydytojas uždraudė.*
- (22) *Tavo popieriai guli ant mano stalo.*
- (23) *Ant mano stalo guli kažkokių tavo popierių.*
- (24) *Jokių tavo popierių ant mano stalo nėra.*

Tranzityviniams veiksniams šios taisyklės netaikomos ir (25), (26) sakiniai būtų netaisyklingi:

- (25) **Kavos gali pakelti kraujo spaudimą.*
- (26) **Jokių tavo popierių manęs nedomina.*

Kaip matyti, vienos morfosintaksinės taisyklės taikomos intransityviniams ir tranzityviniams veiksniams (žymėjimas vardininku),

o kitos taisyklės – intransityviniams veiksniams ir tranzityviniams papildiniams (neapibrėžto kiekio, neiginio kilmininkas). Vadinasi, ir nominatyvinėje žymėjimo sistemoje šalia nominatyvinio tipo morfosintaksinių taisyklių pasitaiko ergatyvinio tipo taisyklių (angl. *nominative patterns* ir *ergative patterns*, pagal Moravcsik (1978)). Abu tipai turi savo funkcinę motyvaciją, t. y. esama tam tikrų funkcinių panašumų ir tarp intransityvinių ir tranzityvinių subjektų, ir tarp intransityvinių subjektų ir tranzityvinių objektų. Kiekvienu atveju šie panašumai yra skirtingi. Viena vertus, intransityvinių subjektų ir tranzityvinių objektų panašumas remiasi semantinių vaidmenų panašumu: ir vieni, ir kiti dažnai būna negyvi vidinius ar išorinius pokyčius patiriantys arba įvairių būsenų apimti objektai, kurie gali būti kvantifikuojami ir todėl pasiduoda kiekio žymėjimui. Kita vertus, tranzityviniai subjektai dažnai būna „agentai“ – gyvi procesų sukėlėjai, kuriems kvantifikacijos sąvoka netaikoma. Intransityvinių ir tranzityvinių veiksnių panašumas susijęs su aktualiąja skaida, tiksliau – su aktualiosios skaidos nežymėtu, gramatinėje sistemoje užprogramuotu modeliu. Tiek intransityvinis veiksnys, kaip vienintelis aktantas, tiek tranzityvinės struktūros agentas, kaip dažniausiai gyvas ir aktyvesnis situacijos dalyvis, pasižymintis didesniu „inherentinio temiškumo“ (angl. *topicworthiness*) laipsniu, paprastai pasirenkami nežymėta sakinio tema¹². Prie šio klausimo dar grįšime.

Visa tai rodo, kad tranzityvinėse struktūrose sintaksiniai ir morfosintaksiniai požymiai, kurie siejasi su intransityviniu veiksniu, paskirstomi tarp agento (tranzityvinio subjekto) ir objekto. Todėl negalima veiksnio ir tiesioginio papildinio atsieti ir apibrėžti atskirai. Jeigu norime veiksnį sieti su vardininku, tai turint omenyje, kad dalis morfosintaksinių taisyklių sieja intransityvinį subjektą su tranzityviniu objektu, reikia analogiškai sieti tiesioginį

¹² Robertas Dixonas (1979), vienas žymiausių ergatyvumo tyrėjų, yra linkęs pripažinti veiksnio sąvokos, apimančios intransityvinius ir tranzityvinius subjektus (S ir A), universalumą. Mat ergatyvumas retai kada būna visiškai nuoseklus: jeigu linksnio formos nuosekliai sieja S ir O, tam tikri sintaksiniai veiksnio požymiai gali sieti S ir A („sintaksinis ergatyvumas“). Šis dalykas veikiausiai atspindi S ir A panašumą inherentinio temiškumo požiūriu.

papildinį su galininku. Tokiu atveju iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti, kad vietoj tiesioginio papildinio galininko vartojamas neiginio kilmininkas (*nemato brolio*) panaikina jo tiesioginio papildinio statusą (ši problema bus svarstoma toliau)¹³. Jeigu su tiesioginiu papildiniu toliau siejamas tranzityvumas, tai toks sprendimas turėtų rimtų pasekmių: kiekvienas tranzityvinis veiksmažodis būtų kartais tranzityvinis, kartais intranzityvinis. Sprendimai, kurie priimami apibrėžiant tiesioginį papildinį, turi įtakos ir veiksnių apibrėžimui.

Atsižvelgiant į išskirtinę tiesioginio papildinio poziciją tarp kitų papildinių – jis sudaro antrą, tranzityviniams veiksniams priešinamą tranzityvinės struktūros polių ir su juo dalijasi požymiais, kurie intranzityvinėje struktūroje būna koncentruoti intranzityviniame veiksnyje – reikia šiek tiek pakeisti tradicinį požiūrį, kai veiksnys priešinamas visiems papildiniams¹⁴. Taip pat galima būtų abu – veiksnį ir tiesioginį papildinį – priešinti kitiems papildiniams. Žinoma, ir tokia priešprieša nebūtų absoliuti. Vietoj griežtos priešpriešos reikėtų, kaip toliau bandoma įrodyti, pripažinti tam tikrą vardažodžių hierarchiją, kurios viršūnę sudaro veiksnys ir tiesioginis papildinys.

¹³ Šiuo klausimu tradicinėje lietuvių kalbos gramatikoje nuomonės skiriasi. Pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* veiksnium laikomas paprastai vardininku išreikštas vardažodis (Ambrazas, red., 1994: 487; dar plg. Morkūnas, par., 1999: 698), o tiesioginiu papildiniu laikomi ne tik objektą reiškiantis galininkas, bet ir kilmininkas, pasyvinėje konstrukcijoje keičiamas vardininku (Ambrazas, red., 1994: 487; plg. Morkūnas, par., 1999: 462). Angliškoje lietuvių kalbos gramatikoje veiksnium laikomas ir vardininkas, ir kilmininkas, o tiesioginiu papildiniu – galininkas ir kilmininkas (Ambrazas, ed., 1997: 475t; 486). Jonas Balkevičius (1963: 77, 189) veiksnium laiko ir vardininką ir kilmininką, o tiesioginiu papildiniu – objekto galininką. Dar plg. 2, 3 išnašas. Dar dėl neiginio kilmininko sampratos lietuvių kalbos gramatikose plg. Holvoet, Judžentis (2004a: 67t).

¹⁴ Vienuose lietuvių kalbos gramatikos darbuose veiksnys (kartu su tariniu), kaip pagrindinė sakinio dalis, priešinama kitoms – antrininkėms – sakinio dalims (papildiniui, pažyminiu, aplinkybėms) (Labutis 1998: 202tt; Sirtautas, Grenda 1988: 56tt; Sirtautas 1978: 22t; 1981: 24t, 42; Balkevičius 1963: 73tt, Ulvydas, red., 1976: 279tt, 394tt; Jablonskis 1922/1957: 403t, 1911/1957: 445), kitur pagal žodžių formų sintaksinius ryšius pagrindine sakinio dalimi laikomas tarinys (Ambrazas, ed., 1997: 461tt; Ambrazas, red., 1994: 484tt; Ambrazas 1986: 15tt; Geniušienė 1971: 7).

2.4. Prototipiniai veiksnio ir tiesioginio papildinio apibrėžimai

Apibrėžti veiksnį ir tiesioginį papildinį gana sunku dėl jų prototipinio pobūdžio. Kadangi kategorijos turi formalius ir funkcinius aspektus, norėtusi, kad jų apibrėžimas aprėptų abu aspektus. Tradicinėse įvairių kalbų gramatikose veiksnio sąvoka paprastai siejama su tam tikrais formaliais požymiais (kalbose su išvystyta kaitybos sistema tarp jų dažniausiai nurodomas vardininko linksnis), kartu priskiriant veiksmiui tam tikrus funkcinius bruožus, pavyzdžiui, „veiksny išreiškia tai, apie ką sakinyje kas nors sakoma“, „veiksny išreiškia veikėją“ ir pan. Paprastai tyliai daroma prielaida, kad šie formalūs ir funkciniai požymiai sutampa, t. y. kad kiekvienas vardažodis, turintis formalius veiksnio (tiesioginio papildinio) požymius, taip pat turi ir funkcinius, ir atvirkščiai. Iš tikrųjų tik prototipiniais atvejais veiksnio (tiesioginio papildinio) formalūs ir funkciniai požymiai sutampa.

Prototipinių gramatinių funkcijų apibrėžimo būdą į kalbotyrą įvedė garsus Keenano (1976) straipsnis. Šiame straipsnyje autorius siūlo atsisakyti tradicinių apibrėžimų, paremtų aristotelišku būtinis ir pakankamos sąlygos kriterijumi: „ x priklauso kategorijai A , jeigu, ir tik tada, jeigu turi tokius ir tokius požymius“. Toks apibrėžimo būdas yra būdingas struktūralizmui, kai kategorijos reikšmė suvokiama kaip visų jos reikšmių invariantas (plg. Jakobson 1936/1971). Kiekvienas kategorijos narys turi turėti visus apibrėžime minimus (invarianto) požymius, priešingu atveju jis netenkina būtinis priklausomybės sąlygos¹⁵. Užuoat rėmusis invariantais Keenanas siūlė apibrėžti kategorijos prototipą, kurį sudaro tam tikra aibė požymių, kartu realizuojamų tipiškiausio (prototipinio) kategorijos nario. Veiksni prototipą sudarantys požymiai (angl. *subject properties*) skiriami į: (i) koduojamuosius požymius (angl. *coding properties*) (t. y. formalūs požymiai: linksnis arba derinimas),

¹⁵ Plg. „Turime nustatyti, kas būdinga šioms PSD [pagrindinėms sakinio dalims], kaip jas identifikuoti. Tam tikslui reikia nuvalyti nuo PSD visas susidariusias apnašas, rasti gramatinį V [veiksni] ir gramatinį T [tarinį], rasti, kaip sakome, veiksnio invariantą ir tarinio invariantą“ (Sirtautas 1978: 23). „Vadinasi, reikia surasti V invariantą, t. y. tokį bruožą, kuris padėtų V identifikuoti visais atvejais neatsižvelgiant į variantines skirtybes“ (Sirtautas t. p.: 30).

(ii) su (ko)referentiškumu susijusius veiksnio požymius (angl. *reference and control properties*) (pvz., refleksyvizacijos ir kitų sintaktinių operacijų ribojimas koreferentiškumo su veiksniais atvejais) ir (iii) semantinius požymius (pvz., temos statusas aktualiojoje skaidoje arba agento statusas semantinių vaidmenų konfigūracijoje). Nariai, kurie turi ne visus apibrėžime numatytus požymius, gali būti skiriami kategorijos periferijai.

Prototipinio apibrėžimo pavyzdį galima rasti straipsnyje apie tranzityvumą (Holvoet, Judžentis 2004a), kur prototipiniu tranzityviniu veiksmažodžiu laikomas veiksmažodis su objekto galininku, kuris pasyvinėje konstrukcijoje pereina į veiksnio poziciją (*Skaitau laikraštį : Laikraštis skaitomas*). Veiksmažodis, vartojamas su kitoku linksniu žymėtu objektu, bet atitinkantis antrąjį – pasyvizacijos – kriterijų (*Jis atstovavo pensininkų partijai : Pensininkų partija buvo (jo) atstovaujama*), taip pat įtraukiamas į tranzityvinių veiksmažodžių kategoriją, tačiau, kadangi neturi visų tranzityvumo požymių, priklauso kategorijos periferijai.

Įdomių pavyzdžių galima rasti latvių kalboje. Latvių kalbos konstrukcijose su debityvu, atrodo, veiksnio požymiai paskirstyti tarp dviejų vardažodžių. Koduojamuosius veiksnio požymius įgyja vardažodis, atitinkantis nedebityvinės konstrukcijos tiesioginį papildinį:

(27) *Tev jālasa avīze.*
‘Turi skaityti laikraštį.’

Tačiau koduojamuosius požymius šis vardažodis įgyja ne visai nuosekliai: sudėtinių laikų konstrukcijose pagalbinio veiksmažodžio dalyvinė forma gimine ir skaičiumi gali, bet nebūtinai turi būti derinama su vardininko formą turinčiu vardažodžiu (kaip derėtų veiksnio atveju):

(28) *Man ir bijis (bijusi) jālasa avīze.*
‘Man yra tekę skaityti laikraštį.’

Kitus veiksnio požymius įgyja naudininku žymimas vardažodis, atitinkantis nedebityvinės konstrukcijos veiksnį. Toks vardažodis dažnai reiškia agentą ir aktualiojoje skaidoje turi temos sta-

tusą. Be to, šis vardažodis refleksyvizacijos požiūriu elgiasi kaip kiekvienas veiksnys – sangražinis įvardis reiškia koreferentiškumą su naudininko „veiksniu“:

- (29) *Slimnieks taupa sevi.*
'Ligonis tausoja save.'
(30) *Slimniekam jātaupa sevi.*
'Ligonis turi save tausoti.'

Ir lietuvių kalboje yra atvejų, kai tenka svarstyti, ar vardininku reiškiamas vardažodis laikytinas veiksniumi arba atvirksčiai – ar kai kurių vardininko formos neturinčių vardažodžių nevertėtų pripažinti veiksniais. Panašiai būna ir tiesioginio papildinio atveju.

Turint omenyje visa tai, kas pasakyta apie prototipinį veiksnio (tiesioginio papildinio), kaip ir visų kalbos kategorijų, pobūdį, tenka susitaikyti su mintimi, jog ir kalbamų sintaksinių kategorijų apibrėžimai niekada nebus pakankamai griežti, kad būtų galima kiekvienu atveju be jokių abejonių nustatyti, ar vardažodis priklauso joms, ar ne. Kaip ir visada tokiais atvejais pasistengsime suformuluoti prototipinius kategorijų bruožus ir atskirai aptarsime abejotinus atvejus.

2.5. Linksno kriterijus

Veiksnių ir tiesioginio papildinio sąvokos remiasi tam tikra sakinyje vartojamų vardažodžių hierarchija. Ši hierarchija turi kelis rodiklius, iš kurių lietuvių kalbai svarbiausi yra linksno forma ir derinimas (kadangi žodžių tvarka lietuvių kalboje yra gana laisva, jos reikšmė čia nedidelė).

Kaip išdėstyta ankstesniame straipsnyje (Holvoet, Semėnienė 2004a: 28–32), vardažodžių hierarchija nėra apriorinis konstruktas, o empiriškai verifikuojamas reiškinys, kuris literatūroje (Keenan, Comrie 1977) buvo suformuluotas kaip vardažodžių prieinamumo hierarchija. Keenano ir Comrie'o tyrimas rėmėsi prielaida, jog sakinio branduoliui priklausantiems vardažodžiams, skirtingai nei sakinio periferijai priklausantiems vardažodžiams, galėtų būti lengviau pritaikomos tam tikros sintaksinės taisyklės. Taip

suvokiamas vardažodžių „prieinamumas“ sintaksinėms taisyklėms buvo empiriškai ištirtas remiantis testu, kurio buvo siekiama nustatyti, kiek vardažodžiai prieinami reliatyvizacijai, t. y. santykinio įvardžio vartojimui šio vardažodžio pozicijoje. Veiksnių reliatyvizacija pasirodė esanti dažnesnis reiškinys nei papildinių: vienos kalbos reliatyvizuoja tik veiksnius (*moteris, kuri ten sėdi*), kitos kalbos reliatyvizuoja veiksnius ir tiesioginius papildinius (*moteris, kurią ten matai*), trečios – ir netiesioginius papildinius (*moteris, kuriai padovanojai gėles*). Reliatyvizuojamų vardažodžių susigrupavimai nėra atsitiktiniai, pagal juos galima vardažodžiams priskirti pozicijas tam tikroje hierarchijoje. Aukščiausią hierarchijos poziciją užima veiksniai, po jų – tiesioginiai papildiniai, po pastarųjų – netiesioginiai papildiniai ir t. t. Žinant, kad tam tikra gramatinė funkcija tam tikroje kalboje reliatyvizuojama, galima prognozuoti, kad bus reliatyvizuojamos ir aukščiau hierarchijoje esančios gramatinės funkcijos, bet dėl žemiau esančių tokios prognozės neįmanomos.

Keenano ir Comrie'o vardažodžių prieinamumo hierarchija ir anksčiau buvo intuityviai suvokta. Pavyzdžiui, Tesnière'o priklausomybės gramatikoje veiksnio, tiesioginio papildinio ir t. t. pozicijos formuluojamos kaip pirmojo, antrojo ir t. t. aktanto pozicijos. Tačiau suformulavus vardažodžių prieinamumo (angl. *noun phrase accessibility*) sąvoką ši hipotezė tapo empiriškai verifikuojama.

Morfosintaksiniu lygmeniu vardažodžių hierarchiją atspindi linksnių hierarchija, kuri jau pradėta tirti remiantis ir lietuvių kalbos medžiaga (plg. Čižik 2003, Holvoet, Semėnienė 2004a: 30–32). Linksniai išsidėsto tam tikroje gramatiškumo hierarchijoje. Aukštesnę vardažodžio poziciją gramatinių funkcijų hierarchijoje rodo gramatinio linksnio vartojimas, arba, kitaip sakant, struktūrinio linksnio jam priskyrimas. Remiantis struktūrinio linksnio priskyrimu ir reikia apibrėžti veiksnį ir tiesioginį papildinį.

Šis kriterijus yra daug platesnis, dėl to ir adekvatesnis, negu siaurai suvokiamas linksnio kriterijus, kuriuo remiasi tradicinis veiksnio sutapatinimas su vardažodžio vardininku¹⁶. Kaip parody-

¹⁶ Plg. 2, 13 išnašas.

ta ankstesniame straipsnyje (Holvoet, Semėnienė 2004a: 24–26), struktūrinis linksnis gali būti užtemdytas užrašyto ant viršaus semantinio linksnio. Pavyzdžiui, neapibrėžto kiekio ir neiginio kilmininkas gali būti vartojamas tik ten, kur vardažodis, be šio žymėjimo, yra žymimas vardininku arba galininku (plg. (31), (32) sakinius), bet negali pakeisti, pavyzdžiui, naudininko arba įnagininko, plg. (33), (34):

- (31) *Atėjo svečių.*
- (32) *Neskaičiau to straipsnio.*
- (33) **Jis nepadedą tėvų.*
- (34) **Nesinaudoju skutimosi mašinėlės.*

Kitaip sakant, neapibrėžto kiekio ir neiginio kilmininkai suponuoja struktūrinio linksnio – vardininko arba galininko – priskyrimą. Taigi *svečių* yra (31) sakinio veiksnys, o *straipsnio* – (32) sakinio tiesioginis papildinys, nors jų struktūriniai linksniai nepasireiškia. Taip veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokos yra suvienodinamos¹⁷.

Struktūrinis linksnis yra suponuojamas, bet nepasireiškia ir distributyvinėse prielinksnio *po* su galininku konstrukcijose, plg. (35), (36). Šis distributyvinis žymėjimas gali pakeisti vardininką ir galininką, bet ne linksnių hierarchijoje žemiau esančius linksnius, plg. (37).

- (35) *Prie kiekvienų vartų stovėjo po sargą.*
- (36) *Visiems vaikams dėdė davė po saldainį.*
- (37) **Kiekvienas mokinys naudojosį po du pieštukus.*

Taigi galima teigti, kad ši konstrukcija, panašiai kaip neapibrėžto kiekio ar neiginio kilmininkas, suponuoja struktūrinį linksnį, ir

¹⁷ Nuomonės, kad pagrečiui su vardininku vartojamas neiginio ar dalies kilmininkas yra veiksnys, o pagrečiui su galininku vartojamas neiginio ar dalies kilmininkas yra papildinys, laikosi Emma Geniušienė (1971: 11t). Dėl priešingos nuomonės veiksnio klausimu plg. 13 išnašą.

taip žymėti vardažodžiai gali būti laikomi veiksniais¹⁸ ir tiesioginiais papildiniais¹⁹.

2.6. Abejotini atvejai

Čia pateiktas linksnio kriterijus, siejantis funkcinį požymį – aukštą vardažodžio poziciją gramatinių funkcijų hierarchijoje – su tam tikru formaliu požymiu – žymėjimu aukštą poziciją linksnių hierarchijoje turinčiu linksniu, – turi kelis privalumus. Jis remiasi empiriškai ištirtomis gramatinių funkcijų ir linksnių hierarchijomis, leidžia tarpusavyje suderinti veiksnio ir tiesioginio papildinio apibrėžimus, taip pat leidžia į veiksnio bei tiesioginio papildinio kategorijas įtraukti daugelį atvejų, kurių gramatinė interpretacija ligi šiol buvo neaiški. Bet ir šį apibrėžimą taikant lieka ginčytinų atvejų.

Į veiksnio kategoriją įtraukus (neapibrėžto kiekio, neiginio) kilmininkus, distributyvines prielinksnio *po* konstrukcijas su galininku, kyla klausimas, ar reikia pripažinti naudininko veiksnius konstrukcijose:

(38) *Jam pagailo to vaiko.*

(39) *Jam norisi miego.*

Perfrazuojant naudininkus galima pakeisti vardininkais:

(40) *Jis gailėjosi to vaiko.*

(41) *Jis nori miego.*

Šie naudininkai, kuriuos dėl aiškaus teminio statuso daugelis yra linkę suvokti kaip „loginį subjektą“, iš tikrųjų turi daug veiksnio požymių. Tai liudija ir refleksyvizacija:

(42) *Jam buvo gaila savęs.*

¹⁸ Nors Sirtautas veiksniu laiko vardininku išreikštus vardažodžius, jis pateisina konstrukcijų *ant kiekvieno statinio styrėjo po žmogaus galvą* laikymą veiksniu. Tačiau toliau teigia, kad „paprastai vien pripažinti tokios pozicijos žodį (*po galvą*) V [veiksniu] būtų per maža. Neįžvelgtume specifinių atspalvių“ (Sirtautas 1978: 36).

¹⁹ Tiesa, pasitaiko tokių konstrukcijų kaip *Ar norite po saldainių?*, kai distributyvinė konstrukcija su prielinksniu *po* užima semantinio linksnio poziciją (plg. *Ar nori saldainių?*).

Nepaisant to, kad tokie naudininkai artėja prie veiksnio statuso, nebūtų tikslinga juos priskirti veiksnio kategorijai²⁰. Priskyrus minėtus naudininkus veiksniumi, ši kategorija per daug išsiplėstų, taptų iš esmės grynai semantine kategorija (tokiu atveju sunku nustatyti, kuo skiriasi veiksnys nuo temos). Neliktų ir griežtų veiksnio nustatymo kriterijų: kiekvienu atveju reiktų svarstyti, ar vardažodis priskirtinas veiksnio kategorijai, ar ne.

Nors daugeliu atvejų aukščiausiai gramatinių funkcijų hierarchijoje esantiems vardažodžiams priskiriami struktūriniai linksniai, kartais gramatinių funkcijų hierarchija tokiu būdu nepasireiškia, ir aukščiausios pozicijos – veiksnio ir tiesioginio papildinio – lieka neužimtos. Tačiau ir tokiais atvejais esama pagrindo įtarti, kad išlieka tam tikra gramatinių funkcijų hierarchija, nors ji ir nepasireiškia morfosintaksėje. Klausimų kyla ir dėl vadinamojo objekto vardininko ir aplinkybinio vardininko gramatinio statuso.

Objekto vardininko sąvoka literatūroje jau turi gana ilgą tradiciją²¹. Šis terminas taikomas tokioms konstrukcijoms kaip:

(43) *Mums reikia šienas pjauti.*

Pats terminas rodo, kad šis vardininkas kalbininkų intuityviai suvokiamas kaip neturintis veiksnio statuso, nors pagal linksnio formą jis lyg ir atitiktų veiksnio apibrėžimą. Šis intuityvus suvokimas, be abejo, yra teisingas. Vardininko vartojimas šioje konstrukcijoje sąlygojamas kalbos raidos. Kaip parodyta istorinėje literatūroje (Ambrazas 1995), šio tipo konstrukcijose įvyko sintaksinė reanalizė: vardininkas iš pradžių buvo egzistencinės konstrukcijos [*šienas [reikia [pjauti]]*] ‘šienas reikalingas pjauti’ veiksnys, kuris vėliau dėl sintaksinių ryšių pertvarkymo buvo įprasmintas kaip bendraties objektas: [*reikia [šienas pjauti]*]. Įvykus reanalizei daugelyje lietuvių kalbos tarmių bendraties objekto linksnis buvo pritaikytas prie naujo

²⁰ Panašios nuomonės laikosi ir Ambrazas (1986: 32); nors sakinyje *Vaikui norisi miego* pagal reikšmę artimas sakiniui *Vaikas nori miego*, jų sintaksinė sudėtis esanti kitokia: pirmuoju atveju valios subjektas atitinka papildinį, antruoju atveju – veiksnį.

²¹ Dar Jonas Jablonskis (1928/1957: 560) rašė: „Veiksnio vardininką vartojame savo kalboje dažnai ir ne visai paprastą: sudedame jį sakinyje su tam tikromis bendratimis ir, rečiau, padalyviais. Čia turiu šios rūšies kalbos pavyzdžius: *Tr darbas dirbti nusibosta*“.

gramatinio statuso (*Reikia sieną pjauti*), bet kai kuriose tarmėse (ir šių tarmių atstovų vartojamoje bendrinėje kalboje) vardininkas dar vartojamas kaip relikvas²². Sinchroniniu požiūriu aptariamo tipo sakinius reikia aprašyti kaip sudėtinius:

(44) *Mums_i reikia [Ø_i sieną pjauti]*

Veiksmažodžio *reikėti* valdomas nefinitinis daiktavardinis sakinytis turi koreferentišką su antru šio veiksmažodžio papildiniu *mums* nulinį veiksnį (plg. Holvoet, Judžentis 2003b: 121). Tokią sintaksinę interpretaciją reikia postuliuoti ir tada, jeigu šalutinio sakinio objektas žymimas vardininku²³:

(45) *Mums_i reikia [Ø_i sienas pjauti]*

Ir šiuo atveju reikia pripažinti, kad šalutinio sakinio veiksnio pozicija yra neužimta (semantinėje struktūroje neišreikštas veiksnys interpretuojamas kaip koreferentiškas su pagrindinio sakinio papildiniu *mums*), o vardininkas *sienas* išimtinės, lokalinės taisyklės pagrindu žymi tiesioginį papildinį. Vientisiniuose sakiniuose objektą žymėti vardininku neįmanoma:

(46) **Mes šiandien pjausime sienas.*

Taigi ši objekto žymėjimo taisyklė apsiriboja tik daiktavardiniais bendraties sakiniais su kai kuriais aukštesniaisiais predikatais. Įsivedus ypatingą tiesioginio papildinio žymėjimo taisyklę daiktavardiniuose bendraties sakiniuose, svarstant vientisinio sakinio veiksnio ir tiesioginio papildinio žymėjimą į šiuos objekto vardininkus galima toliau neatsižvelgti. Sakinyje (43) *sienas* yra šalutinio sakinio

²² Plg. šiuo klausimu Ambrazas (1995: 89). Anot Jono Šukio, „šių dienų raštų kalboje beasmeninių sakinių vardininkai su galininkinių veiksmažodžių bendratimis, juo labiau su galininkinių veiksmažodžių padalyviais jau nebepopuliarūs. Oficialiuose kalbos stiliuose išgalėjo polinkis, tapęs beveik norma, čia vartoti galininkus. [...] Tačiau laisvuosiuose kalbos stiliuose (buitiniame, meniniame, iš dalies – publicistiniame) galėtų išsitemti abu variantai“ (Šukys 1998: 83).

²³ Tradiciškai tokie sakiniai aiškinami kaip vientisiniai beasmeniniai sakiniai su objekto vardininku (plg. Ambrazas, ed., 1997: 638; Ambrazas, red., 1994: 604, 610; Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 43; Ulvydas, red., 1965: 183; 1976: 610tt).

papildinys, o pagrindiniame sakinyje gramatinis veiksnio statusas nepriskiriamas jokiame predikato *reikia* argumentui.

Šiek tiek kitaip reikia žiūrėti į laiko arba mato vardininkus, pvz.:

(47) *Jo nueita kilometras.* (Ambrazas, ed., 1997: 519)

(48) *Mano išlaukta valandà.* (Ambrazas, ed., 1997: 519)

Nors vardininkas yra gramatinis linksnis, šie trukmės (arba atstumo) vardininkai, be abejo, yra aplinkybiniai. Be to, kitų veiksnio koduojamųjų požymių (derinimo) nėra. Tačiau esama panašių pavyzdžių, kai veiksnio vardininko požymiai yra ryškesni:

(49) *Tolimas kelias nueitas.*

(50) *Jau viena valanda išlauktà.*

Derinimas šiuo atveju rodytų, kad laiko vardininkas turi veiksnio statusą. Toks teigimas galėtų *a priori* atrodyti abejotinas: laiko vardininkas yra tipiška aplinkybė, ne predikacijos argumentas, todėl lyg ir iš viso negalėtų pretenduoti į veiksnio statusą. Tačiau yra sakinių, kai tam tikra laiko arba erdvės atkarpa gali būti suvokiama kaip predikacijos argumentas, pvz.:

(51) *Visą dieną praleidome prie knygų.*

(52) *Išvažinėjome visą Lietuvą.*

Vadinasi, veiksnio subjekto kertama laiko arba erdvės atkarpa gali būti suvokiama kaip veiksmo tam tikra prasme apimta, paveikta, o tokios atkarpos pavadinimas gali eiti atitinkamo veiksmožodžio tiesioginiu papildiniu. Taip būna ypač tokiais atvejais, kai įprastas veiksmožodžio papildinys nepasakomas, o laiko atkarpos įtraukimas į veiksmožodžio argumentų struktūrą pabrėžiamas vartojant veiksmožodį su priešdėliu. Tokiu būdu pasakymai *laukti svečių* ir *išlaukti dieną* tampa semantiškai ir sintaksiškai analogiškomis struktūromis, plg.:

(53) *Svečiai visą dieną buvo laukiami.*

(54) *Jau viena diena išlauktà.*

Taigi tokiais atvejais žymėjimas vardininku yra visiškai skirtingo pobūdžio reiškinys, nei objekto vardininko atveju. Pastarasis yra sąlygotas istoriškai, o sinchroniniu požiūriu – atsitiktinis ir nemotyvuotas reiškinys. Laiko ir erdvės vardininkai neveikiamosios rūšies konstrukcijose gali būti laikomi tarpine kategorija tarp aplinkybių ir veiksnių. Veiksnių kategorijos riba šioje vietoje nėra ryški. Šis teiginys negali būti taikomas veikiamosios rūšies konstrukcijoms:

(55) *Jau treji metai tėvas serga.*

Šiuo atveju veiksnyje yra vardažodis *tėvas*, ir, be jo, skirti antrą veiksnių nėra prasminga. Vardažodžio *treji metai* vardininkas yra aplinkybinis.

Panašiai kaip veiksnyje, tiesioginis papildinys taip pat gali būti suvokiamas kaip prototipinė kategorija. Vadinasi, ir čia esama abejotinų atvejų. Čia siūlomas apibrėžimas remiasi, kaip ir veiksnių atveju, struktūrinio linksnio kriterijumi. Struktūrinis linksnis, slypintis už antrinio semantinio linksnio, gali būti nematomas. Tokia interpretacija yra akivaizdi ir neprobleminė, jeigu šalia kilmininko vartojamas galininkas:

(56) *Mes į išvyką pasiėmėme maisto.*

(57) *Likusį maistą įsidėk į kuprinę.*

Tiesioginiu papildiniu taip pat galima laikyti objektą, dėl tam tikrų priežasčių visada žymimą neapibrėžto kiekio kilmininku, pavyzdžiui, veiksmažodžių su neapibrėžtą kiekį reiškiančiu priešdėliu *pri-* objektą:

(58) *Šeimininkė prikepė blynų (*blynus).*

Kitaip reikia žiūrėti į tokių veiksmažodžių, kaip *bijoti*, *laukti*, *vengti*, *reikalauti*, *padėti*, *vadovauti* ir pan., papildinius. Vienu veiksmažodžių valdomi papildiniai turi tik kilmininko (bet ne neapibrėžto kiekio), kitų – tik naudininko formą, pvz.:

(59) *Mes visą dieną laukiame svečių.*

(60) *Jonas visada padėdavo savo tėvams.*

Galima būtų teigti, kad pastarųjų sakinių veiksmažodžių objektai yra tiesioginiai papildiniai²⁴, nes šalia jų nėra kitų papildinių, kurių atžvilgiu juos būtų galima laikyti „tolesniais“ (netiesioginiais), plg.:

(61) *Tėvas mokė sūnų matematikos.*

(62) *Jonas prašė kaimyną pagalbos*²⁵.

Tačiau tiesioginis papildinys nėra šiaip vienintelis arba pagrindinis papildinys. Jis yra tas papildinys, kuris tranzityvinėje struktūroje išskiriamas kartu su veiksniu ir panašiai kaip veiksnyss vietoj semantinio vaidmens žymėjimo gauna struktūrinį žymėjimą ir paveldi dalį intranzityvinio veiksnio požymių. Siejant tiesioginio papildinio apibrėžimą su veiksnio apibrėžimu, tiesioginiais galima pripažinti tik struktūrinį linksnį įgijusius (galininko) papildinius ir tuos, kurių linksnio forma suponuoja struktūrinio linksnio priskyrimą (kaip (32), (36) sakiniuose).

Be abejo, (59), (60) sakinių papildiniai kai kuo primena tiesioginius papildinius. Su veiksmažodžiu *laukti* galima sudaryti asmeninį pasyvą, o su veiksmažodžiu *padėti* – asmeninį pasyvą suponuojančius dalyvinius sakinius, plg.:

(63) *Svečiai buvo visą dieną laukiami.*

(64) *Tėvų padedamas Jonas galėjo studijuoti.*

Galimybė sudaryti asmeninį pasyvą yra konstrukcijoms su tiesioginiu papildiniu būdingas bruožas. Tačiau įtraukus šį požymį į skiriamųjų tiesioginio papildinio bruožų sąrašą, į šią kategoriją

²⁴ Ambrazo (1986: 22) manymu, tiesioginiu papildiniu reikėtų laikyti ne tik su veiksmažodžiais „stipriu prijungiamuoju ryšiu“ siejamas galininko formas, kurios pasyvinėje konstrukcijoje keičia ryšio tipą ir virsta vardininko formomis, ar atitinkamas kilmininko formas konstrukcijoje su neiginiu, bet ir kilmininko formas, priklausomas nuo veiksmažodžių *norėti, prašyti, geisti* ir pan. Šiai grupei priskiriamas ir naudininkas, siejamas su veiksmažodžiu *atstovauti*. Aldona Paulauskienė (1989: 75t; plg. t. p.: 115t) teigia, kad tokių veiksmažodžių, kaip *bijoti, laukti, reikalauti* ir pan., kilmininką tik sąlygiškai galima pavadinti tiesioginio papildinio kilmininku.

²⁵ Plg. „Problemiški šiuo atžvilgiu [t. y. skiriant tiesioginį papildinį] yra ir naudininko formos papildiniai tokiose konstrukcijose kaip *padėti mokiniui* (plg. *mokytojo padedamas mokinys*) [...] bei kilmininko formos papildiniai greta galininkinių, pvz.: *prašyti tėvų peilio*“ (Ambrazas 1986: 22).

patektų papildinių, neatitinkančių struktūrinio linksnio kriterijaus. Be to, ne visoms konstrukcijoms su semantiniu linksniu žymėtais papildiniais šis požymis yra būdingas, pavyzdžiui, pasyvinė konstrukcija su veiksmažodžiu *bijoti* neįmanoma. Matyt, galimybė tokioms konstrukcijoms sudaryti asmeninį pasyvą kartais yra sąlygojama sunkiai nustatomų, taigi ir sunkiai apibendrinamų individualių veiksmažodžių semantinių požymių. Nors sakinyje (64) su veiksmažodžiu *padėti* pavartota pasyvinė dalyvinė konstrukcija, tačiau pagrindiniame sakinyje su tuo pačiu veiksmažodžiu tikroji neveikiamosios rūšies konstrukcija yra neįmanoma²⁶:

(65) ? *Jonas yra padedamas tėvų.*

Taigi pasyvizacijos kriterijaus nereikėtų pervertinti. Atsisakius linksnio kriterijaus iš esmės nebūtų pagrindo į veiksnio kategoriją neįtraukti struktūrinio linksnio kriterijaus neatitinkančių vardažodžių, kurie dėl kokių nors priežasčių galėtų atrodyti funkciškai artimi veiksniams, plg., (38), (39) sakiniuose naudininku žymimus vardažodžius²⁷. O tai, kaip minėta, būtų nepageidautina, nes per daug išsiplėstų veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokos.

Žinoma, net remiantis griežtais kriterijais negalima išvengti neryškių kategorijos ribų problemos. Tiesioginio papildinio atveju, panašiai kaip ir veiksnio, neryški riba yra tarp tiesioginio papildinio ir trukmę arba atstumą reiškiančių aplinkybių. Tą rodo laiko (arba erdvės) galininko pakeitimas neiginio kilmininku:

(66) *Jis pasėdėjo pas mus tik kelias minutes.*

(67) *Net kelių minučių jis pas mus nepasėdėjo.*

Tiesa, šiuo atveju galininko pakeitimas kilmininku yra fakultatyvus, ir todėl būtų galima teigti, jog šis papildinys – netikras papildinys.

²⁶ Skirtingai nei šiame straipsnyje, kuriame remiantis anksčiau pateikta sudėtinio prijungiamojo sakinio samprata (Holvoet, Judžentis 2003b) ir tokie sakiniai kaip *Tėvų padedamas jis galėjo studijuoti* suprantami kaip sudėtiniai prijungiamieji sakiniai, tradiciškai minėti sakiniai aiškina mi kaip vientisiniai išplėstiniai sakiniai (plg. Ambrazas, ed., 1997: 676tt; Ambrazas, red., 1994: 628t; Labutis 1998: 312tt; Ulvydas, red., 1976: 527tt).

²⁷ Plg. 20 išnašą.

dinys. Tačiau toks sprendimas nebūtų labai vykęs. Mat jeigu ir galininkas, ir kilmininkas, ir dar (50) sakinyje pavartotas vardininkas bus laikomi aplinkybiniais, smarkiai padaugės laiko (trukmės) aplinkybių raiškos būdų:

(68) *Išlaukėme vieną valandą.*

(69) *Dar neišlaukėme vienos valandos.*

(70) *Jau viena valanda išlauktà.*

Blogiausia, kad šių aplinkybių tipų reikšmės nesiskirs, o skirsis tik tai, kokiose sintaksinėse konstrukcijose jie gali būti vartojami. Tai nelabai panašu į aplinkybes, kadangi aplinkybės turėtų būti žymimos semantiniu linksniu, nepriklausomu nuo sintaksinės konstrukcijos. Todėl geriau pripažinti, kad (67), (69) sakiniuose pavartoti kilmininkai yra paneigto veiksmažodžio tiesioginio papildinio kilmininkai ir kad laiko (taip pat ir erdvės išplėtimo) galininkas kartais traktuojamas kaip tiesioginis papildinys, kartais ne. Tokį nevienodą šio galininko traktavimą galima paaiškinti tuo, kad juo žymimas vardažodis semantiniu atžvilgiu iš tiesų užima tarpinę padėtį tarp veiksmo aplinkybės ir to veiksmo apimamo objekto.

2.7. Kodėl „gramatinės funkcijos“?

Keletą žodžių reikia skirti „gramatinių funkcijų“ sąvokai ir terminui²⁸. Kaip jau buvo teigta, veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokos formuluojamos remiantis tam tikromis empirinėmis procedūromis. Konstatuojama, kad sakinio struktūroje esama tam tikros empiriškai nustatomos vardažodžių hierarchijos. Lygiagrečiai empiriniu pagrindu galima suformuluoti žymėjimo tipų gramatišku-

²⁸ Šis terminas keičia tradicinį „sakinio dalių“ terminą. Pagal *Dabartinės lietuvių kalbos gramatiką* sakinio dalys – tai pagal sintaksinių ryšių pobūdį sakinyje išskiriamos savarankiškų žodžių formos ir jų junginiai, kurie sakinyje sudaro hierarchiškai organizuotą struktūrą (Ambrazas, red., 1994: 484; plg. Labutis 1998: 197). Tradicinis, turbūt visų Europos kalbų mokyklinėse gramatikose vartojamas terminas tiksliai aprašui nėra labai tinkamas, nes jis pernelyg netikslus. Ar „sakinio dalį“ reikia suvokti kaip sakinio struktūros tiesioginį sandą? Kaip minimalų sakinio struktūros vienetą? Norint terminą prasmingai vartoti, reikia jį patikslinti. Geriausia, kad pasakymas „sakinio dalis“ liktų laisvas bet kokiam sakinio žodžiui arba žodžių sekai, kurią tyrėjai nutars konkrečiu atveju išskirti kaip svarstymo objektą, žymėti.

mo hierarchiją (linksnių hierarchiją). Remiantis šiais duomenimis, veiksnio ir tiesioginio papildinio apibrėžimui ir taikomas linksnio kriterijus. Tokiu būdu apibrėžtiems sakinio struktūros vienetams žymėti terminas „gramatinės funkcijos“ nėra labai vykęs, nes konkrečias „funkcijas“ (arba reikšmes) tiems vienetams priskirti būtų sunku. Bet, vartojant anglišką terminą *grammatical relations* („gramatiniai santykiai“), lietuvių kalboje atsirastų tam tikrų keblumų: lietuvių kalbos vartotojas būtų linkęs šiam terminui suteikti daug bendresnę reikšmę, negu turi angliškas terminas. Tad kaip reikėtų suvokti gramatinės vardažodžių hierarchijos funkcinių aspektą?

Jau anksčiau buvo pabrėžta, kad veiksnio ir tiesioginio papildinio statusą sieti su semantiniais vaidmenimis būtų gana sunku. Nors veikėjo sąvoka kartais praverčia, vis dėlto ne visada aišku, kuris vardažodis reiškia veikėją, plg.:

(71) *Stebiuosi tavo drąsa.*

(72) *Tavo drąsa mane stebina.*

Kažkieno drąsus elgesys sukelia tam tikrą kito asmens reakciją, daro jam tam tikrą poveikį. Kita vertus, nuostabos jausmo patyrėjas taip pat gali būti suvokiamas kaip aktyvus subjektas, vertinantis kito žmogaus elgesį. Formuluojuojant semantinių vaidmenų derinius čia pacituotų sakinių situacijai aprašyti, regis, patartina tiems patiems situacijos dalyviams priskirti vienodus vaidmenis. Priešingu atveju gali pasirodyti, kad, viena vertus, gramatinius vaidmenis (veiksnių, papildinių) suvokiame kaip semantinių vaidmenų raiškos būdą, bet, antra vertus, semantinius vaidmenis formuluojuojame atsižvelgdami į gramatinius vaidmenis, taip mūsų samprotavimai patenka į užburto ratą. O jeigu situacijos dalyviams priskirsime vienodus vaidmenis, tai nuostabos jausmą sukeliančiam daiktui sunku bus priskirti su veiksmu siejamą „veikėjo“ požymį. Taigi vien tik semantiniais vaidmenimis remtis būtų rizikinga.

Įtikimesnis sprendimas gali būti pasiektas papildomai remiantis aktualiosios skaidos vienetais. Aktualioji sakinio skaida yra susijusi su kalbėjimo situacija, su tuo, koku būdu ir kokia eilės tvarka kalbėtojas nori aprašomos situacijos dalyvius surikiuoti, kokios jo pasakymo presupozijos ir pan. Tačiau tam tikras nežymėtas šios

aktualiosios skaidos modelis yra užprogramuotas gramatinėje struktūroje. Veiksny s dažniausiai yra sakinio tema. Jeigu yra kitaip, tai žymima tam tikrais rodikliais – ypatinga žodžių tvarka, ypatinga intonacija ir pan. Ši veiksnio ir nežymėtos temos sąsaja nėra atsitiktinė: ji yra nežymėtos aktualiosios skaidos gramatinimo rezultatas.

Tai, kas pasakyta apie veiksnį, galima pritaikyti ir tiesioginiam papildiniui: aktualiąją skaidą dažnai galima suvokti kaip sluoksniuotą (apie šią sąvoką plg. Holvoet 2003b: 80–84). Jeigu veiksnys yra pagrindinės sakinio temos gramatinimo rezultatas, tiesioginis papildinys atspindi antrinės temos sugramatinimą. Apie gramatinių funkcijų ir aktualiosios skaidos santykį plačiau žr. Holvoet (2003b: 85–87).

Anksčiau minėtas inherentinis temiškumas, t. y. tie faktoriai, kurie lemia, kad vienas iš veiksmazodžio argumentų dažniausiai pasirenkamas sakinio tema ir dėl to įgyja veiksnio (užprogramuotos nežymėtos temos) statusą, iš dalies susijęs su semantiniu vaidmeniu. Veikėjas dažniau pasirenkamas tema negu veiksmo paveiktas daiktas. Kai ne visai aišku, kas ką veikia, gali būti vartojami du leksiniai vienetai su pasirinktu skirtingu veiksnio (plg. (71)–(72) sakinius); plg. dar tokias leksemų poras kaip *duoti* : *gauti*, *parduoti* : *pirkti* ir pan. Taigi negalima beatodairiškai teigti, kad veiksnys būtinai žymi veikėją: net tais atvejais, kai veiksmazodis turi kelis argumentus, besiskiriančius aktantų aktyvumu, veikėjas nebūtinai turi būti pasirenkamas veiksnium. Nors sąsajos, be abejo, esama, tačiau ji pasireiškia netiesiogiai: veikėjo semantinis vaidmuo gramatinių funkcijų lygmeniu atsispindi tarpininkaujant nežymėtos temos pasirinkimo mechanizmams.

2.8. Išvados

Suformuluoti veiksnio ir tiesioginio papildinio sąvokas nėra paprasta: jų negalima suformuluoti remiantis vien tik sintaksinių ryšių tipų pagrindu²⁹. Apibūdinant šias sąvokas dažnai atsižvel-

²⁹ Kitoks požiūris vyrauja tradicinėje lietuvių kalbos gramatikoje, kur veiksnys apibrėžiamas pagal sintaksinį ryšį: ji su veiksmazodžiu sieja „predikatinis ryšys“ arba „tarpusavio sąsaja“

giama į sintaksines, morfosintaksines ir semantines savybes. Atsisakę veiksnio ir tiesioginio papildinio skyrimo nuo kitų veiksmažodžio valdinių (papildinių) pagal sintaksinio ryšio kriterijų, autoriai čia siūlo vis dėlto suvokti juos sintaksiškai, remiantis vardažodžių hierarchija. Šią hierarchiją atspindi linksnių hierarchija ir tai iškelia linksnio kriterijaus, kaip formalaus kriterijaus, nustatant veiksnio ir tiesioginio papildinio statusą, reikšmę. Nors funkcinė (semantinė) šių kategorijų motyvacija yra neabejotina, jas apibrėžti remiantis vien tik semantiniiais kriterijais būtų rizikinga.

(plg. 1 skyrių, 18-ąją išnašą). Kaip parodyta 1-ame skyriuje, tarpusavio sąsajos sąvoka yra nereikalinga ir atsirado painiojant sintaksinius ir morfosintaksinius reiškinius. Iš tikrųjų pagal sintaksinio ryšio tipą veiksnys yra veiksmažodžio valdomas, panašiai kaip papildiniai.